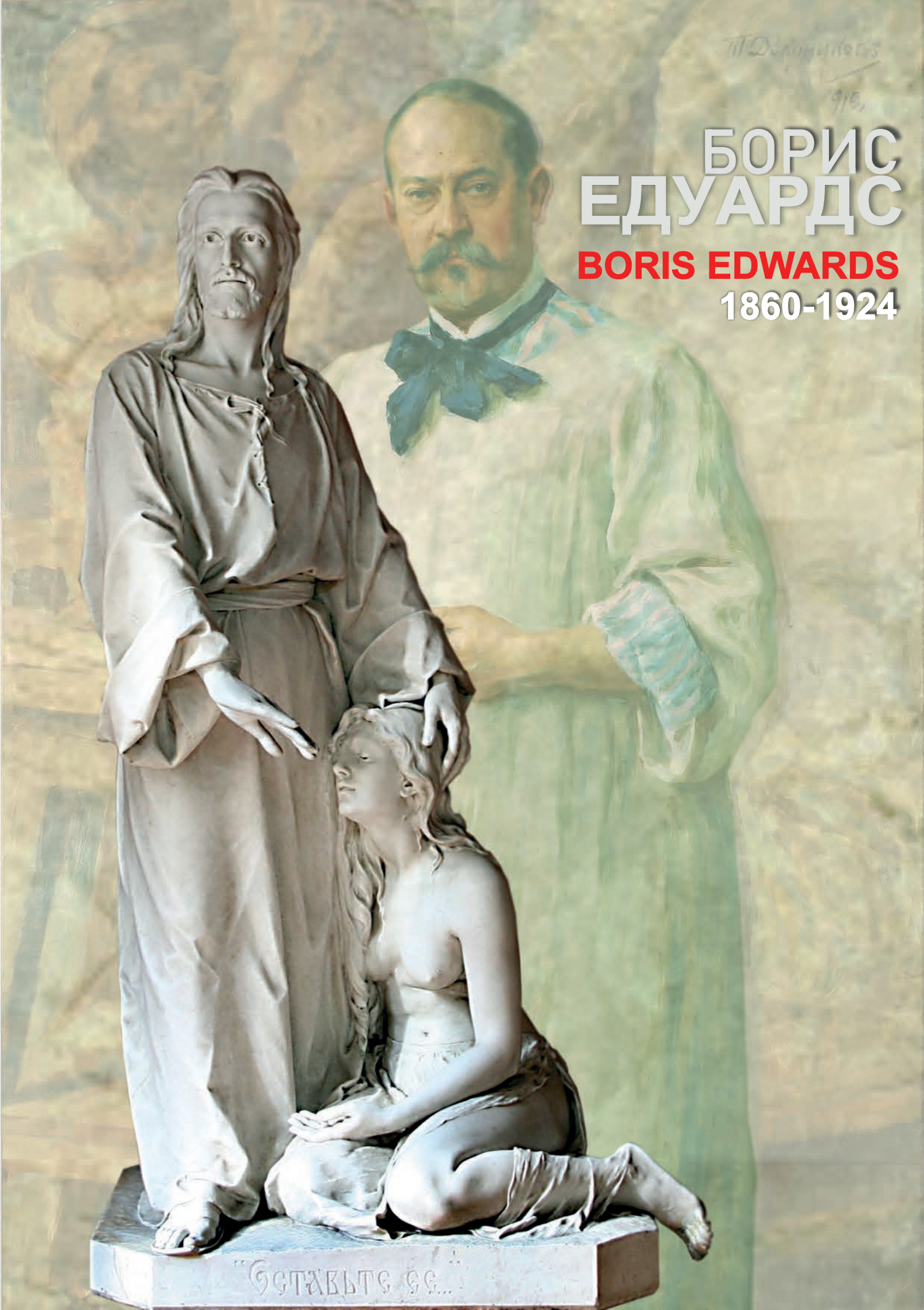

Володимир Кудlach, живописець, графік, мистецтвознавець, журналіст. Народився 1958 р. на Одещині. Закінчив художньо-графічний ф-т ПНПУ ім. К.Д. Ушинського (педагог – В.А. Гегамян). Член Національної спілки журналістів України, Національної спілки художників України, почесний член Творчого об'єднання митців міста Южного «Новація». Почесна відзнака міського голови «Подяка» (2009). Автор монографії про художника Г.С. Головкова (2013, 2015). Лауреат муніципальної премії ім. К.Г. Паустовського (2017). З 2014 р. веде авторську сторінку з художнього і музичного життя Одеси на сайті odnb.odessa.ua («Партнерські проекти»). Як художник працює у жанрах портрета, пейзажу, натюрморту, тематичної картини переважно в техніці акварелі та рисунка. Напрями: реалізм, символізм. Учасник міжнародних, міських, республіканських виставок. Серед творчих теоретичних і практичних зацікавлень – проблема синтезу мистецтв. Автор близько 600 статей про художнє, музичне, культурне життя Одеси і України у всеукраїнських та обласних часописах («Музейний провулок», «Образотворче мистецтво», «Артанія», «Краєзнавство», «Вісник Одеського художнього музею» та ін).

Борис Едуардс • Boris Edwards

БОРИС
ЕДУАРДС
BORIS EDWARDS
1860-1924

«...Я заспокоюсь лише тоді, коли побачу свою ідею
втіленою, – ось за допомогою цієї глини –
у скульптурному рисунку, ліпленні...»
З інтерв'ю Б. Едуардса

«...Знаєте, мати у розпорядженні такий обмежений
матеріал, як глина, гіпс або шматок мармуру –
однотонний, холодний, і підкорити його своїй владі,
змусити жити, і так жити, щоб інші відчували,
затамувавши подих, стояли в заціпенінні, не вірячи,
що перед ними холодний камінь, – це велике мис-
тецтво. Це дар Божий, який не підлягає ніяким
математичним викладкам, ніякому обліку,
і не вирішується ніякими логарифмами; хоч, повинен
сказати, – одна із цілей науки полягає у відкритті
і встановленні істини»
Борис Едуардс. Агнеса.

«Едуардс – один із небагатьох художників нашого
часу, який не боїться тіла і зображує його з любов'ю.
У цьому відношенні йому вдалося примирити світ
стародавнього мистецтва, присвяченого пишноті
тілесної краси, зі світом християнським, що переслі-
дує, головним чином, духовну досконалість...»
А. Богдановський («Одес. листок», 1899)

Міністерство культури та інформаційної політики України
Одеська національна наукова бібліотека

Володимир
КУДЛАЧ

ЕДУАРДС

БОРИС ВІЛЬЯМОВИЧ

ЖИТТЄПИС. ХРОНОЛОГІЯ.
ВИСТАВКИ. АЛЬБОМ-КАТАЛОГ

Одеса
Друк південь
2021

УДК 730. 01.1 (477) (092)
К 88

Кудлач В.А. *Едуардс Борис Вільямович. Життєпис; Хронологія; Виставки; Альбом-каталог / Володимир Кудлач ; відп. за вип. І.О. Бірюкова ; ред. : Н.Г. Майданюк, І.С. Шелестович ; пер. англ. Н.М. Диба. – Одеса : Друк південь, 2021. – 168 с., [30] с. іл. : іл. – Біогр. довідка, вступ. ст. парал. укр., англ.*

Видання присвячене Борису Вільямовичу (Васильовичу) Едуардсу (1860–1924), відомому українському скульптору, академіку Петербурзької академії мистецтв, що працював в Одесі (1881 – 1919) та на Мальті (1919-1924). Едуардс зробив значний внесок у розвиток станкової та монументальної скульптури, створивши переконливі психологічні образи, стилістично поєднавши досягнення класицизму та реалізму.

У книжці на основі прижиттєвої та сучасної періодики, архівних документів висвітлено родовід скульптора, його життєвий шлях, напрями творчості, подано інформацію про участь у виставках, список та каталог творів, бібліографію. Біографічний та мистецтвознавчий матеріал проілюстрований численними фотографіями з фондів ОННБ, ОХМ, ДАОО.

Запропоноване науково-популярне видання буде цікаве мистецтвознавцям, культурологам, краєзнавцям, галеристам, викладачам і студентам художніх вишів, усім, хто цікавиться мистецтвом.

Відповідальна за випуск

І.О. Бірюкова

Редактори:

Н.Г. Майданюк

І.С. Шелестович

Відповідальність за концепцію видання та достовірність фактичного матеріалу несе автор.

ISBN 978-966-389-358-7

© ОННБ, 2021

© Кудлач В.А., текст і обкладинка, 2021

© Федорук О.К., Барковська О.М.,

вступні статті, 2021

Т.Я. Дворніков.
Портрет скульптора Бориса Едуардса. 1910. ОХМ

Едуардс (Едвардс) Борис Вільямович (Васильович)

15(27).05.1860, Одеса – 12.02.1924, Мальта.

Скульптор. Народився у сім'ї комерсанта, англійського підданого. 1876–1881 навчався в ОРШ у Л.-Д. Іоріні. 1881–1883 значиться у списках Петербурзької АМ, яку передчасно залишив за станом здоров'я. 1882 повернувся до Одеси і почав самостійно займатися скульптурою. Протягом 1880-х кілька разів відвідував Москву та Петербург, де брав участь у виставках, вивчав ливарну справу. Влітку 1887 навчався у майстерні М.М. Антокольського в Парижі, студіював також в академії Р. Жуліана і студії А. Мерсьє. 1888 за представлені до Петербурзької АМ твори отримав звання художника. 1889–1890 з метою освоєння технологій бронзового лиття працював у Парижі на заводі Барбедьєна та на кількох фабриках Італії (Мілан, Флоренція, Пістоїя). Згодом відкрив в Одесі власне «Ательє художньо-промислової скульптури» і перший в Україні бронзоливарний завод. У 1890-ті освоїв техніку обробки мармуру та бронзи, пізніше – слонової кістки, для чого закупив спеціальне обладнання в Німеччині. На початку 1900-х створив ряд декоративно-монументальних робіт для ЦВММ (С.-Петербург). Брав участь у спорудженні відомих пам'ятників Катерині II в Одесі та Катеринодарі, О.В. Суворову в Очакові та Ізмаїлі. Є автором пам'ятників лікарю, доктору медицини Е.С. Андрієвському на території одеського санаторію «Куяльник», М.В. Гоголю і О.С. Пушкіну в Харкові та ін. Один з організаторів ТПРХ (1890) та ОЛАТ (1897).

1900 брав участь у Всесвітній виставці у Парижі (срібна медаль), у I Салоні В. Іздебського (1909–1910). Коштом Едуардса та редактора журналу «В мире искусств» О.І. Філіппова 1910 збудовано художній павільйон для художньо-промислової виставки в Одесі. 1915 отримав звання академіка. Ректор ОХУ (жовтень 1918 – січень 1919), яке реорганізував у вище. Не сприйняв політичних змін у країні та емігрував на Мальту (1919). Незадовго до смерті отримав мальтійське громадянство. Серед найбільш відомих творів у період еміграції – «Дама в кріслі» (1920; варіанти – 1922–1923), портрет генерал-губернатора Мальти Г. Плюмера.

Eduards (Edwards) Borys (Boris) Viliamovych (Vasyliyovych)

15 (27) .05.1860, Odesa – 12.02.1924, Malta.

Sculptor. He was born in a family of a trader, English patrial. In 1876–1881 he studied at Odesa Art School at L.D. Iorini class. In 1881 – 1883 he was mentioned in the list of students of Art Academy, which he left early due to the health reasons. In 1882 he returned to Odesa and began doing sculptures on his own. During the 1880s he made several trips to Moscow and St. Petersburg. In summer of 1887 he studied in the workshop of M.M. Antokolskiy. He also studied at Paris Académie Julian and at the studio of A. Mercier. In 1888 he received the title of an Artist for his works represented to Art Academy. In 1889-1890 he worked in Paris at Barbedien factory to master the technology of bronze casting, a molder at the factories of Italy (Milan, Florence, Pistoia). Later in Odesa he opened his own “Atelier of Artistic and Industrial Sculpture” and the first bronze foundry in Ukraine. In the 1890s he mastered the technique of marble and bronze processing, later – ivory, for which he bought the special equipment in Germany. In the early 1900s he created several decorative and monumental works for Central Naval Museum (St. Petersburg). He participated in the construction of a widely known monuments of Katerina II in Odesa and Katerynodar, O.V. Suvorov, he is also the author of the monuments of doctor E.S. Andreyevskiy in Kuyalnyk, M.V. Gogol and O.S. Pushkin in Kharkiv and others. He is one of the organizers of South Russian Artists' Association (1890) and Odesa Literary and Art Association (1897).

He participated in 1900 Paris Exposition (silver medal), first salon of V. Izdebskiy 1909–1910. At the expense of Edwards and the magazine editor of “In the World of Arts” O.I. Filippov the art pavilion for art and industrial exhibition was built in Odesa in 1910. In 1915 he received the title of Academician. Rector of Odesa Art School (October 1918 – January 1919), that he reorganized into higher educational institution. He did not accept political changes and emigrated to Malta in 1919. Shortly before his death, he received Maltese citizenship. Among the most famous works during the period of emigration are “The Lady in the Armchair” (book by Dedeshkeliani, 1920; repetitions – 1922–1923), a portrait of M.G. Plummer – Malta Governor General.

ПОВЕРНЕНИЙ В УКРАЇНУ

Зізнаюсь: мене схвилювала розвідка одесита Володимира Кудлача – книжка-альбом з каталогом про Бориса Едуардса (1860–1924), ірландця за походженням, українця за материнським корінням, інтелігента за освітою й духом, художника за покликанням Божим, прикінцеве життя якого було поневірене і споріднене з трагічною долею величезних потоків еміграції з Російської імперії багатьох прошарків інтелігенції в роки кривавого більшовицької терору. Оця сумна доля скульптора Едуардса, талановитого і популярного до 1917 р. в Росії загалом, і в Одесі особливо та зокрема, залишалася впродовж десятиліть поза межами науково-академічних і науково-популярних об'єктивних знань. До речі, як і доля тісно пов'язаних з Одесою Михайла Андрієнка-Нечитайла, Михайла Жука; правда, багатовекторний творчий життєпис останнього глибинно розкрила у своїй монографії талановита харківська дослідниця Л. Соколюк.

У свідомості та пам'яті поколінь, що пережили страхіття гітлерівсько-сталінської агресії, залишалися куці, інформативного плану відомості про життя й творчість багатьох діячів минулого нашої країни (особливо тих, хто після революції й Другої світової війни обрав шлях вимушеної еміграції, щоби не опинитись у більшовицьких концтаборах). Автор книги про Едуардса наводить скупі рядки страшних споминів Едуардса про 1919-й з його щоденника: «Моторошно від жаху більшовизму. Проклята чума. Думки не лізуть у голову, а робота в руки...» У книжці, по суті, вперше наводяться факти про коріння видатного живописця, прихильника сюрреалізму і нефігуративного малярства, емігранта, що жив у Парижі, сценографа-декоратора Михайла Андрієнка-Нечитайла (1894–1982), котрий доводився племінником Борисові Едуардсу. Кудlach також розповідає про шлях скульптора в еміграцію: Едуардс приїхав спершу до Константинополя, а потім перебрався на Мальту, де від 1919 р. мешкав постійно. На основі спогадів Михайла Андрієнка-Нечитайла подано цікаві дані про відвідини Лондона, куди Едуардс приїздив «для участі в Британській імперській виставці». Звернімося на хвилю до інших аналогічних споминів про емігрантську долю – талановитого мистця світового рівня Олексі Грищенка, який так само, як Борис Едуардс, утівав від пекельного більшовицького «раю» того самого 1919 р.: за даними Кудлача, Едуардс на кораблі «Бермудіан» дістався до Мальти, а Олексі Грищенко – на останньому кораблі втікачів з Росії – до Константинополя. Про свої поневіряння й творчі контакти з турецькою інтелігенцією Грищенко написав у Парижі талановиту біографічного характеру книжку-щоденник «Два роки в Константинополі», перекладену українською з французької не менш трагічної долі поетесою-емігранткою Мартою Калиновською і видану згодом у Мюнхені (2020 р. турецька

інтелігенція вшанувала пам'ять видатного українця Грищенка ювілейною виставкою в Стамбулі, опублікувавши з такої нагоди репрезентативний альбом-каталог мистецьких творів художника).

У своїй книжці Володимир Кудlach оприлюднює також ненадруковану раніше повість Едуардса «Агнеса» «як твір певною мірою автобіографічний». Нагадаємо цікавий факт: племінник скульптора М. Андрієнко-Нечитайло також писав у Парижі оповідання й повісті. Вони сьогодні, як і частка великої малярської спадщини нашого талановитого земляка, зберігаються у багатій колекції професора паризької Сорбонни Рене Гера, а невелику децицію спадщини Андрієнка разом з епістолярієм тримав до останку український колекціонер з містечка Епіне-на-Сені неподалік Парижа – Володимир Попович. Ерудит, ентузіаст Попович свого часу водив мене кілька разів по Парижу, показував кімнату в будинку на Монпарнасі (при вході на другий поверх, де малював і зрідка писав свою белетристику М. Андрієнко-Нечитайло). Між іншим, Попович, лікар за освітою, був талановитим колекціонером, істориком мистецтва діаспори (і не тільки!), дописувачем до філядельфійського мистецького україномовного щорічного журналу «Нотатки з мистецтва» на чолі з редактором Петром Мегилом (вийшло 31 число). Публікації ерудованого Поповича в цьому щорічнику відкрили немало призабутих імен.

Багатий за змістом, наповнений численними маловідомими фактами життя й творчості скульптора і тогочасного мистецького середовища Одеси – і не лише Одеси! – наукової ваги науково-популярний твір Кудлача викликає повагу. Бо ніхто до нього не висвітлив так докладно життя і мистецький шлях Едуардса – свого роду мистецького лоцмана, який через власний подвиг визначив надійні вектори мистецьких взаємин на шляхах інтеграції з європейською культурою! – мистця, який жив своєю скульптурою, своєю Одесою, спогадами про неї до останнього свого Божого дня. Автор використав окремі праці сучасних мальтійських дослідників, присвячених Едуардсу, зокрема мистецтвознавця і колекціонера Альберта Ганадо.

Зацікавлення викликають думки автора про інших художників, яких не зламали обставини і які зуміли через власну мистецьку практику подолати культурний герметизм Одеси, – автор називає їхні імена з гордістю. Ми зі свого боку згадаємо низку публікацій про них: колишнього директора Одеського художнього музею В. Абрамова про епістолярій П. Нілуса, монографію В. Афанасьєва – про Товариство південноруських художників, біобібліографічний показчик «Товарищество южнорусских художников» В. Афанасьєва і О. Барковської та працю останньої про Товариство незалежних художників Одеси. Симпатичними у праці Кудлача є сторінки про участь Едуардса у виставках південноруських художників в Одесі. Можливо, були контакти одеситів з Яном Станіславським (і це заслуговує на згадку), секретарем тодішнього Товариства київських художників, який від імені колег писав про наміри киян співпрацювати з одеситами?

Інтригують факти з книги Кудлача про прагнення мистецьких кіл тогочасної Одеси, зокрема Едуардса, реорганізувати Одеське художнє училище в Академію мистецтв (і статус цієї, уже нової, академії патріоти-одесити зберігали від 1918 до 1920 р.). Така мистецька ініціатива історично важлива та цікава з компаративістично-мистецького ракурсу. Українську академію мистецтв у Києві також заснували у 1918 р., а саме 5 грудня 1918 р., в переддень, коли Ленін з Троцьким оголосили війну Україні. Подібний паралелізм припускає можливість і динаміку в недалекому майбутньому синтетично вивчати й висвітлювати еволюцію мистецької педагогіки України цих двох інституцій.

Важливими є сторінки про родинне коріння Б. Едуардса та М. Андрієнка-Нечитайла. Свого часу, виконуючи Державну програму Кабінету Міністрів України «Повернуті імена», Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (яку після її створення мені довелося очолювати) провела в різних містах України ряд міжнародних наукових круглих столів, конференцій, з-поміж них одну 1996 р. на тему: «Михайло Андрієнко і європейське мистецтво ХХ ст.» – в Херсонському педагогічному інституті. На ній з доповіддю виступила співробітниця Одеського художнього музею Л. Данішевська. На підставі архівних джерел вона спростувала твердження істориків та культурологів, що Михайло Андрієнко родом з Херсона (а саме це стало підставою для проведення цього заходу). Дослідниця довела, тримаючи в руках метричне посвідчення, що майбутній художник народився в Одесі, і це для усіх стало тоді відкриттям. Істина про родинне коріння Б. Едуардса і М. Андрієнка стала ближчою, адже В. Кудлач у своєму дослідженні підтвердив також, що мати Б. Едуардса походила з давнього козацького роду Максимовичів. Отож не випадково у практиці скульптора з'являлися пам'ятники О. Полю, обеліск на честь Б. Хмельницького на місці фортеці Кодак, проект монумента козакам, насильно переселеним 1792 р. на Кубань, до станиці Таманської. Автор підтвердив факт надходження Едуардсові пропозиції працювати у художньо-промисловому училищі в Софії, що надійшла від міністерства промисловості Болгарії. Едуардс її не прийняв, але цікаво зауважити, що в Софії надовго поселився і працював талановитий скульптор з України Михайло Паращук разом з іншими емігрантами зі Східної Європи. Розділи книжки Кудлача «Хронологія», «Виставки», списки та переліки ілюстрацій, широкий корпус наведених у книжці джерел, оприлюднення відомостей про кількість виконаних скульптур Едуардса за періодами його творчого шляху, фотоілюстрації, біографічні довідки органічно поєднуються у книжці в неподільне ціле.

У розділі «Літературна спадщина Б.В. Едуардса» з передмовою «Від автора: у пошуках ідеалу» вперше опубліковано екзерсиси скульптора з літератури, що виявляють його замишування літературною сферою культури. У життєво-творчий контекст книги про Едуардса доречно вплетено один з варіантів повісті майстра «Агнеса», що, за свідченням Кудлача, була написана «наприкінці грудня 1907 р.» (в Державному архіві Одеської області «зберігаються дві редакції

повісті»). У повісті, на думку Кудлача, «певне місце посідають міркування про етичність поведінки художника, його ставлення до моделі як об'єкта», а мистець, герой повісті, «обґрунтовує свою естетичну позицію». Знову напрошуються паралелі про захоплення літературною практикою двох одеситів, Бориса Едуардса і Михайла Жука. Едуардс у повісті продемонстрував власні високі морально-етичні уявлення про людину та ставлення тогочасного суспільства до жінки як суб'єкта культури, виявив своє глибоке пошанування жіночої краси, а від імені свого героя, скульптора, через його роздуми стверджував ідеї емансипації жінки. У мистецько-естетичному плані рядки повісті засвідчують сентименти Едуардса до чистих джерел античної міфології, культури та мистецтва, структура яких наповнила високим духом ідеї Ренесансу та близькі для Едуардса ідеї європейського гуманізму і демократії, – шляхетні ідеї, які скульптор вбачав у творчості Івана Буніна (як читаємо у рядках, написаних Кудлачем). Без хвилювання не можна читати сторінки про красу карарського мармуру, нелегкі умови праці усіх, хто причетний до його видобування з глибоких кар'єрів італійських гір Ravacione. Нелегка праця цих робітників! Едуардс описує людей, які рубають скелясті гори, викладає власні враження про них, коментуючи думку героя повісті – художника, очевидця такої каторжної праці, словами Ф. Ніцше, мовленими через розповідь італійця, який сказав про ціну карарського мармуру: «Аби отримати прекрасне, потрібно пройти шляхом по коліна в крові, який веде до нього». І класична скульптура Бориса Едуардса «Діана з собаками», сліди якої загубилися через неповагу влади у 80-ті роки ХХ ст., переносить мрії самого скульптора та мрії читача до образу Агнеси, героїні повісті. Діана – як Артеміда, як символ краси в багатій уяві та житті самого Едуардса!

Стверджуємо, що сумлінною науковою працею про відомого одесита дослідник Володимир Кудlach повертає усім нам пам'ять про видатного скульптора, чие ім'я, як можна судити з прочитаного тексту і побачених нами раніше творів, органічно вписується в контекст європейської культури, до якої ми усі належимо і єдністю з якою пишаємося; а до неї – про це сьогодні достеменно відомо – горнулися ще класики одеського мистецтва 1918 р., мріючи реорганізувати славетне Одеське художнє училище в Одеську академію мистецтв. Окремо слід згадати про дидактичну роль, культурно-історичну місію видання, що формує наші поведінку та вчинки через мораль, через зоб'єктивізовані твердження про непересічну роль, значення спадщини скульптора у вихованні окремої людини і загалом суспільства у подальшому розвитку та еволюції згаданого виду мистецтва. Книжка приверне увагу студентів, науковців, найширшого кола шанувальників мистецтва.

Отже, ожило в усій своїй красі ім'я Бориса Едуардса, повернене з емігрантського напівзабуття рідній країні! Повернене духом, силою інтелекту та волі Володимира Кудлача!

ПЕРША МОНОГРАФІЯ ПРО ЕДУАРДСА

Володимир Кудlach – художник, мистецтвознавець, журналіст – завершив свою другу книжку. Вона присвячена одному з художників-корифеїв, знаменитому одеському скульпторові Борису Едуардсу. Дивно: автор бере відомі імена – Герасим Головков (перша книга саме про нього), Борис Едуардс – і ми розуміємо, що майже нічого не знали про цих людей, а те, що знали, було вельми поверховим і неточним.

Головне достоїнство В. Кудлача як дослідника – вміння об'єднати різноманітний за характером матеріал, нескінченну мозаїку життєвих і творчих епізодів у цілісну картину, представити творчу особистість в усій її багатоманітності.

Реконструкція біографії та творчого шляху Б. Едуардса – складне завдання. Про нього багато писали за життя, дещо – у пізніший час. Однак після ознайомлення з публікаціями про скульптора питань залишалося більше, ніж на них відповідей. Автор поставив собі дуже складне завдання – не тільки представити життєвий і творчий шлях Б. Едуардса у докладному монографічному нарисі, але також: 1) надати хронологію біографії та хронологію виставок, у яких брав участь митець; 2) створити каталог його творів; 3) за можливості знайти їх зображення і вказати місцезнаходження тих, що збереглися; 4) скласти повну (в ідеалі, вичерпну) бібліографію. Сукупність цих відомостей надала йому можливість з'ясувати спірні моменти, що стосувалися біографії майстра й авторства творів, і суттєво поповнити наші знання про цю надзвичайну особистість.

Матеріали для книги цілеспрямовано і ретельно збиралися майже чотири роки. Володимир Андрійович вивчив усі доступні йому джерела інформації: найбагатші фонди Одеської національної наукової бібліотеки, у тому числі стару періодику, фонди Одеського художнього музею, документи з Державного архіву Одеської області та матеріали з приватних архівів (у т. ч. із зібрання сім'ї С.З. Лущика). Він використав ряд інтернет-сайтів, зв'язався з музеями, де, за його відомостями, зберігаються твори Едуардса, ставив запитання, уточнював, розпочав плідне листування з адміністрацією і культурними установами Валетти (Мальта). Результат – перше монографічне дослідження про видатного одеського скульптора. Книжка складна, розрахована перш за все на мистецтвознавців, дослідників-краєзнавців, викладачів. Гадаю, що вона зацікавить багатьох – саме завдяки своєму строгому науковому підходу і вивірності фактів.

Поява нової книжки – завжди свято. І я бажаю автору ще не раз дарувати собі й нам радість несподіваного відкриття – свято, яке завжди з тобою.

ВІД АВТОРА

Борис Вільямович (Васильович) Едуардс (1860–1924) належить до плеяди видатних українських скульпторів XIX – першої чверті XX ст. (І. Мартос, П. Забелло, М. Мікешин, В. Беклемішев, Л. Позен та ін.), які значною мірою визначили розвиток вітчизняного мистецтва. Він став одним із перших скульпторів півдня Росії, власником першої в Україні бронзової ливарні¹. Едуардс поєднав хист художника і підприємця, працюючи в умовах, коли основним замовником у сфері монументального мистецтва виступала монархічна держава. Як майстер жанрових сюжетів, переважно у ранній період творчості він створив виразні твори у побутовому жанрі в руслі передвижництва.

У плані естетики Борис Вільямович органічно сплавив реальне й ідеальне; у сенсі творчого методу та стилістики – реалізм і академізм, що ґрунтувався на кращих класичних зразках. Психологізм, увага до душевних переживань персонажів, християнське милосердя поєднані у митця з милуванням красою і досконалістю людського тіла – якість, яка особливо проявиться у знакових творах скульптора другої половини 1890-х – початку 1900-х років. Найбільш яскраві роботи в творчому спадку митця пов'язані з релігійною тематикою.

Незважаючи на велику кількість документів про скульптора, його діяльність у вітчизняній літературі (особливо радянського періоду) представлена досить фрагментарно. Про нього писали переважно як про автора чи співавтора монументальних скульптур з акцентом на ідеологічних моментах. Значно менше уваги надавали дослідженню камерної скульптури та літературної творчості Едуардса. Залишається не вивченим повною мірою його родовід.

Мета цього видання – охопити якомога ширше інформацію про Б.В. Едуардса і дати, наскільки це можливо, цілісне уявлення про його особу і творчість. У публіцистичному блоці робота, можливо, не позбавлена полемічних моментів, що обумовлено намаганням автора актуалізувати творчість Едуардса у сучасному культурному контексті.

Як художник Борис Едуардс актуальний і в XXI столітті, адже він створив *високоморальне мистецтво*. Без його творчості неможливо уявити розвиток пластичного мистецтва кінця XIX – першої чверті XX століть.

---

¹Про заснування першої ливарні у місті свідчать довідники Одеси. Перші рекламні повідомлення про прийом замовлень на виготовлення виробів не лише з теракоти, порцеляни чи мармуру, але й з бронзи, з'являються в одеських виданнях на початку 1890-х. Враховуючи, що довідники укладалися заздалегідь, можна припустити, що «бронзово-ливарний завод», як пишномовно називав свою ливарню Едуардс, був відкритий ще у 1889-1890, тобто відразу після повернення скульптора з Європи.

***

Едуардс, як і його приятель Микола Кузнецов, інші члени ТПРХ – Герасим Головков, Соломон Кишинівський, Леонід Пастернак, а також художній критик і художник Микола Скроцький та багато інших – був у числі тих, хто переборов певну герметичність Одеси, відкрив її для Європи і сприяв перетворенню комерційного міста на один із важливих мистецьких центрів у масштабах України і тодішньої Російської імперії.

Наукові розвідки автора дозволили пролити світло і на педагогічну діяльність одеського митця, дати уявлення про його громадську діяльність, погляди, приватне життя.

У збірнику вперше публікується прозовий твір Б. Едуардса – повість «Агнеса», який цікавий не тільки як проба пера скульптора, але і як твір певною мірою автобіографічний. Це стане справжнім відкриттям ще однієї іпостасі Едуардса, не званої досі.

У праці використано архівні матеріали, які зберігаються в одеських установах – Одеській національній науковій бібліотеці, Одеському художньому музеї та Державному архіві Одеської області. Поки що неохопленим залишається архів Інституту мистецтвознавства, етнології та фольклористики імені М.Т. Рильського, де зберігаються документи ТПРХ¹, у т.ч., за деякими даними, епістолярна спадщина Едуардса.

Автор висловлює подяку Одеському художньому музею, Державному архіву Одеської області, Одеському художньому коледжу імені М.Б. Грекова, Одеській національній науковій бібліотеці (насамперед відділам мистецтв, міжнародних проєктів, рідкісних видань і рукописів, краєзнавства «Одесика» та редакційному) за сприяння в роботі над цим дослідженням. Окрема подяка Національній бібліотеці Мальти за надання цінної публікації про мальтійський період життя скульптора.

Автор сподівається, що його дослідження приверне більше уваги до такої непересічної постаті, – і як би парадоксально це не звучало, такої відомої і так мало званої. Нині залишається невирішеним питання про гідне увічнення пам'яті художника-скульптора в Одесі. На жодному з архітектурних об'єктів міста, пов'язаних з іменем Бориса Едуардса, досі немає меморіальної дошки. На його будинку є лише табличка, де вказано, що це пам'ятка архітектури місцевого значення, а сам будинок потребує невідкладного ремонту.

---

¹Архів наприкінці 1950-х. вивіз до Києва колишній одеський науковець, один із перших дослідників ТПРХ, доктор мистецтвознавства В.А. Афанасьєв.

Через особу видатного митця пізнається епоха. Ця книжка є логічним продовженням праці автора про сучасника Б.В. Едуардса, представника південноросійської школи живопису Г.С. Головкова (2014; 2015, 2-ге вид., допов.). У цьому контексті слід нагадати, що у 2000 році побачив світ фундаментальний біобібліографічний довідник «Товарищество южнорусских художников» за авторства В.А. Афанасьєва й О.М. Барковської (перевиданий 2013; 2021 – 3-тє вид., допов.), а у 2012 – «Общество независимых художников в Одессе» (2021, 2-ге вид. допов.), упорядкований О.М. Барковською. Отже, вибудовується серія про митців Одеси часу «зламу століть».

INTRODUCTION ¹

Borys (Williamovych) Edwards (1860–1924) belongs to a galaxy of prominent Ukrainian sculptors of the 19th – first quarter of the 20th century, who largely influenced the development of national art (I. Martos, P. Zabello, M. Mikeshin, V. Beklemishev). He became one of the first sculptors of the “South of Russia”, a master of portrait, genre and religious compositions, as well as one of the most popular monumentalists and the owner of the first bronze foundry¹ in Ukraine. Edwards combined the artist's and entrepreneur's skills, working in an environment where the monarchy officials were the main customers of monumental art. As a master of genre scenes, mainly in the early period of his work, he created expressive everyday scenes in “The Wanderers” (Peredvizhniki) style.

In terms of aesthetics, Boris naturally blended real and perfect; in the sense of creative method and stylistics – realism and academicism, based on the best classical models. Psychology, precision to the emotional experiences of the characters, and Christian mercy in the artist's works are combined with love to beauty and perfection of human body.

Despite the large number of documents on the sculptor, his work in domestic literature, especially of the Soviet period, is not fully described, shown mainly as an author or co-author of monumental sculptures with an emphasis on ideological aspects. His genealogy has not been fully explored either.

The purpose of this book is to capture the available information on the genealogy of B.V. Edwards and give, if possible, an idea of his personality. To certain extent, this work as a journalistic monograph is not without controversy, which is due to the author's efforts to actualize Edwards' work in a contemporary cultural context.

***

Edwards put on line production orders for monumental and decorative works. In 1889–1890 he opened “the first in the South of Russia” “Atelier of Artistic and Artistic-industrial sculpture”. He had a porcelain painting stove and an ivory carving machine. In two years, advertisements of the opening of Edward's first bronze foundry in Ukraine appeared in the periodicals. Assistants, mainly students of Odesa Drawing School (later the College), from his teacher Luigi Iorini (1818–1911) class were among those who helped Borys Wiliamovych. The official orders were profitable and allowed to work for the soul: the brightest works in artist's inheritance are bases on religious subjects. Edwards also proved himself as a portrait artist, affirming the psychologically compelling images of many famous contemporaries. As a master of genre scenes in the early period of his work, he created expressive everyday scenes in the style of “The Wanderers”, where the

---

¹Текст англійською мовою не є ідентичним вступному слову автора, а лише його версією.

author's empathy is felt as well as Christian mercy- a quality that is especially evident in the iconic works of the sculptor of the second half of the 1890s – early 1900s.

Borys Edwards is relevant in the XXI century, because it is impossible to imagine the development of plastic art of the late nineteenth – first quarter of the twentieth centuries without his works. Edwards, like his friend Mykola Kuznetsov, as well as Gerasim Golovkov, Solomon Kishinevsky, art critic and artist Mykola Skrotsky and many other members of the South Russian Artists' Association, were among those who overcame the offishness of Odesa, opened it to Europe and contributed to the transformation of this rather commercial city into one of the most important art centers throughout Ukraine – once Russian Empire.

The author's research also allowed to shed light on the pedagogical activity of this Odesa artist, to give an idea of public activity, his views, and to some extent, the private life of this man of integrity.

For the first time, a piece of Edwards' prose work is published – “Agnes”, which is interesting not only as an attempt in writing of a popular sculptor, but also as a partially autobiographical work.

The author used archives stored in Odesa institutions – Odesa National Scientific Library, Odesa Art Museum and the State Archives of the Odesa region. The archives of the M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology are not researched yet. The latter houses the archive of the South Russian Artists' Association, including, according to some evidence, the epistolary heritage of Edwards¹.

The author is grateful to the authorities of Odesa Art College, Odesa Art Museum, the State Archives of the Odesa Region, Department of Arts, “Odessica” Local Lore Department, Department of Rare Books and Manuscripts and the editorial department of Odesa National Scientific Library for their assistance for preparing this work. Special thank you to Malta National Library for valuable article on Malta period of Eduards life. Hopefully, this monograph will draw more attention to this extraordinary figure, paradoxically – famous but little known. Today, the question of paying well deserved tribute to the “sculptor-artist” in Odesa remains unresolved. None of the buildings associated with the name of Borys Edwards has a memorial plaque yet. There is only a sign on his house mentioning a local monument, and the house itself needs repairing.

Through the personality of a prominent artist we learn the past era. Scientific research about B.V. Edwards is a logical continuation of the author's work on the contemporary of B.V. Eduards, his colleague, a representative of the South Russian school of painting G.S. Golovkov (2015). In this context it is worth reminding that in 2000 the fundamental biobibliographical reference book “Tovarishchestvo of the South Russian Artists” was published by V.A. Afanasieva and O.M. Barkovskaya (reprinted in 2014, 3rd edition, supplement – 2021) and “Society of Independent Artists in Odessa” (reprinted in 2012, 2nd edition, supplement – 2021). This is how a series of Odesa artists “at the turn of the century” is built.

---

¹The archive was removed to Kyiv in the late 1950s by a former Odesa scientist, one of the first researchers of the Society of South Russian Artists V.A. Afanasiev.

I. ЖИТТЄПИС

Від Ґадеса до Одеси ¹

У цьому розділі зроблено спробу з'ясувати родовід Бориса Едуардса, а також викласти окремі факти біографії митця на основі його особової справи, що зберігається в ДАОО, спогадів скульптора та його щоденника, які він писав на Мальті у 1920–1923 роках (лише частково опубліковані). Додатковим джерелом вивчення біографії Едуардса стали також спогади його племінника, відомого художника-авангардиста Михайла Андрієнка-Нечитайла (1894–1982).

Родовід Бориса Едуардса по лінії батька розкритий більш докладно, передусім завдяки вивченню Едуардсами своєї генеалогії у зв'язку з повідомленням у 1892 році в британських і російських газетах про заповіт багатого американського родича Роберта Едуардса, який володів земельною ділянкою в Нью-Йорку, на Манхеттені (помер у 1880-ті). Це викликало помітну активність старших Едуардсів – одесита Вільяма і Петра, мешканця Керчі, котрі понад двадцять років з якихось причин не спілкувалися, а також синів і доньки Вільяма – Жоржа, Бориса і Лідії. Всього ж у Вільяма Едуардса було п'ятеро дітей – крім названих, ще був син Вільям і донька Єлизавета, у шлюбі Друрі (див. схему на стор. 20). Ця історія сприяла відновленню їх родинних контактів.

Найбільш активним у цій справі був Петро Йосипович Едуардс. Листування щодо з'ясування родоводу тривало (про що свідчать документи²), принаймні, сім років – до 1899. Наразі не відомо, чи отримали Едуардси щось у спадок, вартість якого газетярі вочевидь завищували, однак завдяки їх меркантильним прагненням ми маємо більше відомостей про походження Бориса Едуардса. Наскільки можна судити, сам Борис Вільямович не приділяв помітної уваги цій справі (отримання спадку) через свою надзвичайну зайнятість і певний скептицизм.

---

¹Ґадес (Ґадіс) – легендарне місто на півдні Піренейського півострова, поблизу Гібралтарської протоки, засноване фінікійцями бл. 1100 р. до н.е. Нині це іспанське портове місто Кадіс. У переносному значенні – «на краю світу».

²Лист Петра Йосиповича Едуардса з Керчі до племінниці Лідії від 5 листопада 1899 (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, л. 14). Можливо, це листування викликане тим, що на той час Вільяма, батька Лідії, вже не стало.

Герб роду Едуардсів¹

У роду Б.В. Едуардса поєдналося ірландське, іспанське, українське та турецьке² коріння. Прадід Бориса Вільямовича – Вільям Едвардс (William Edwards), служив у англійській армії. Він був «квартирмейстером 20-го легкого драгунського полку» і першим комендантом Гібралтарської фортеці (з 1804). Помер у Гібралтарі 1 березня 1815 року³. Його нащадок Джозеф Вільям Едвардс (Josef William Edwards), який доводився Борису дідом, народився 18 квітня 1788 року в Уельсі (Валії)⁴. Навчався у військовому училищі у Кірк-Імоні. Під час перебування на військовій службі в Іспанії обвінчався в польовій військовій церкві з місцевою панночкою Камілою Феррарі⁵. Каміла здобула прекрасну освіту, володіла п'ятьма мовами (російською розмовляла з акцентом), любила і колекціонувала живопис.

¹На гербі роду Едуардсів – сполучення двох срібних овальних щитів, які найбільше були поширені у геральдиці в XVI–XVIII ст. Овальний щит ще називали «італійським». Лівий розділений правим дугоподібним перев'язом, на якому еквіполентно (за однією віссю) розміщено три прямих хрести з квадратними отворами. Правий – «витий щит», у нижній частині горизонтально розділений джгутом (ймовірно, бакштаг – трос для кріплення щогли). Над ним зображено частину фігури лева зі здійснятими передніми лапами (т.з. повсталий лев). Відсутність пазурів на передніх лапах лева дозволяє віднести його до типу «неозброєних». Вінчає герб шоломова корона з п'ятьма ліліями, яка символізувала феодальний статус володаря герба. Герб обрамлений скупим рослинним орнаментом. Правий перев'яз пурпурного кольору. Малюнок не дає змоги в цілому судити про символіку кольору герба, але срібло і пурпур, відповідно, символізують шляхетність і благочестя (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, л. 7).

²Бабуся Б. Едуардса по лінії матері була туркеня.

³«Мой дед Виллиам Эдуардс, “квартирмейстер 20 Легкого драгунского Полка”, умер в Гибралтаре 1 марта 1815 года, имея родственников в Валлисии и Ирландии. После его смерти все его полковые документы и бумаги были отвезены в Майденское кавалерийское депо (Maidsfene Cavalry Depof) сержантом Джоном Коллиер, того же полка, будучи родственником» (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, л. 14).

⁴У старій російській редакції Валія – Вålлис (Валіссія). «Мои предки были из Валлисии и Дублина, мой отец родился в Валлисии... проживал до известного возраста у своих родных в Дублине и оттуда был отдан в училище в Киркъ-Имонъ, после учения он возвратился в Дублин» (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, л. 14).

⁵Маниович А. Разговор с Сергеем, нашедшим рукописи воспоминаний и дневник скульптора Бориса Эдуардса // Дерибасовская-Ришельевская. 2010. Вып. 41. С. 176.

Інший представник роду Едвардсів – підполковник Клемент Мартін Едвардс¹, служив у першого губернатора Мальти. Ймовірно, Борис Едуардс доводився йому двоюрідним внучатим племінником. Ступінь родинної спорідненості достеменно не встановлено.

У 1819 році, в період режиму порто-франко, сім'я Джозефа Вільяма Едвардса прибула до Одеси, де він заснував власну торгову справу: мав вісім власних баркасів, вивозив з Росії сировину, переважно шкіру, а натомість завозив готові англійські товари; відкрив магазин на розі вулиць Дерібасівської і Рішельєвської², а також заснував шкіряний завод. У 1823 році Джозеф виїхав до Ірландії, але за три роки повернувся до Одеси. На жаль, його переслідували нещастя – під час шторму частина баркасів Джозефа затонула, а невдовзі згорів шкіряний завод. Це стало фатальним для його підприємницької діяльності.

У Джозефа і Каміли було п'ятеро дітей: троє синів і дві доньки: Джон, Єлизавета, Вільям, Йосип. Ім'я ще однієї доньки не відоме. Після смерті глави сімейства в 1851 році³ Каміла переселилася у домівок сина Вільяма, який продовжив торгову справу батька. Мати передала йому домашнє зібрання західноєвропейського живопису, яке містило полотна фламандських та італійських живописців, зокрема П. Рубенса, Я. Тінторетто, С. Розі, П. Бріля, Ф. Цукарелі та ін.⁴ Як пізніше згадував Борис Едуардс, у світлиці висів портрет діда, завдяки якому він тільки й знав свого пращура. Принагідно зазначу, що серед улюблених дитячих забавок Бориса було конструювання кораблів. Це захоплення підтримував його батько, який, однак, був категорично проти мистецької кар'єри сина.

Загальна економічна ситуація після скасування режиму порто-франко виявилася малосприятливою. Невдовзі Вільям Едуардс збанкрутував і продаж більшості картин (фактично за безцінь) лише на короткий час поліпшив матеріальний стан

¹«...Було зареєстровано, що він (Б. Едуардс. – В.К.) є родичем підполковника Клемент Мартіна Едвардса, військового секретаря сира Томаса Мейтленда, першого губернатора Мальти...» (Ganado A. Russian artists link Malta and Rissia at the beginning of the twentieth century. S. 325). Едвардс, Клемент Мартін (Edwards, Clemente Martino, 1779–1816) – підполковник британської армії. Далекий родич Б.В. Едуардса (можливо, кузен діда Jozef Viliam Edwards). Працював у штаті Томаса Мейтленда (Thomas Maitland) на Цейлоні (1805–1811). Після призначення Мейтленда губернатором Мальти (1813) був помічником його військового секретаря. Помер на 37-му році життя після тяжкої хвороби (17 березня 1816). Похований у Валетті.

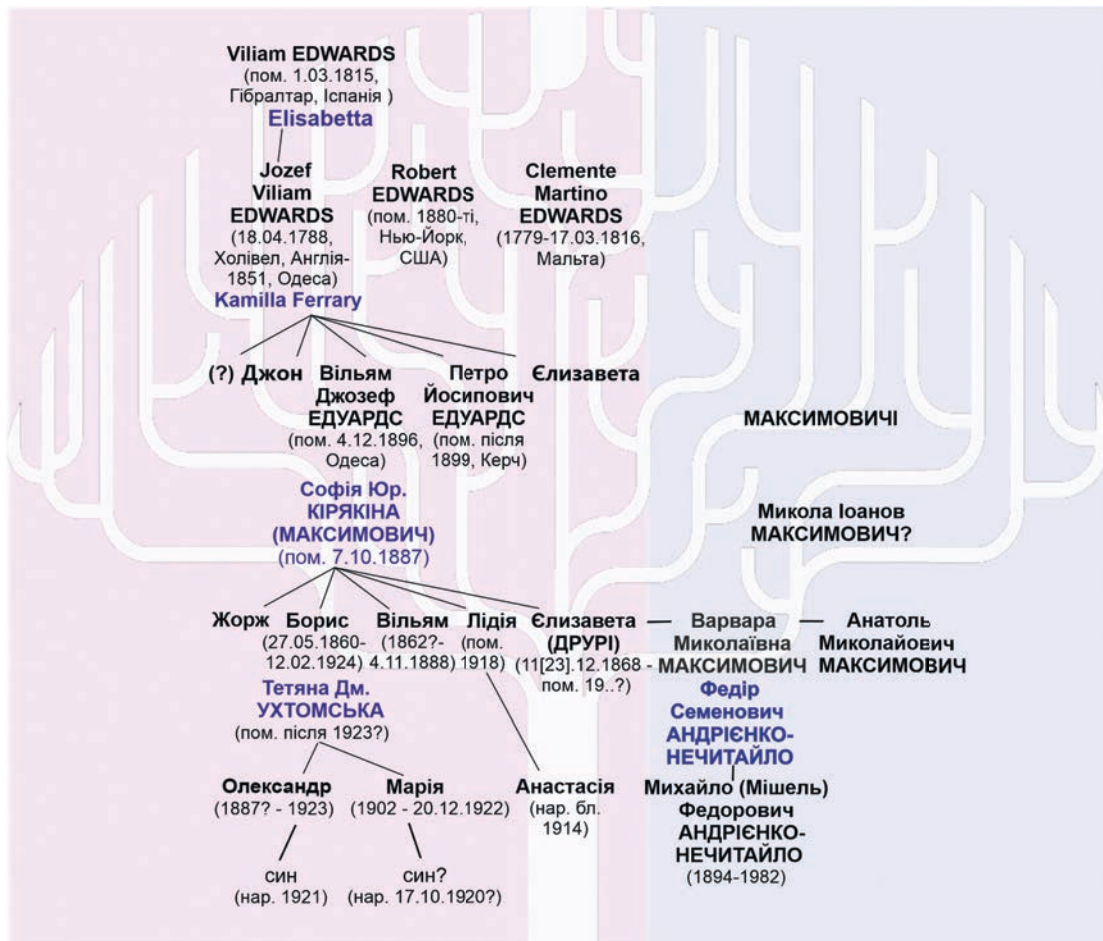
²Будинок товариства і той, що стояв напроти, по інший бік вулиці Рішельєвської (у ньому наприкінці 1890-х був ресторан «Доді»), не збереглися. Перший з них знищений німецько-румунською авіацією у 1941. Будинок у Пале-Роялі також не зберігся. Після перенесення на початку ХХ ст. торговельних рядів із Пале-Рояля у Пасаж сквер було перебудовано. Відомо, що магазин діда Бориса під назвою «Вільям Вагнер» знаходився на розі Дерібасівської та Рішельєвської, можливо, саме у будинку Товариства «Белліно & Коммерель». Батько Бориса свій магазин тримав неподалік, у Пале-Роялі.

³«Мой отец Иосиф Виллиам Эдуардс, сын квартирмейстера Вилиама Эдуардса, родился 18 апреля 1788 года – умер в Одессе (Южной России) в 1851 году...» В іншому листі, до племінника Джозефа, П.Й. Едуардс називає іншу дату смерті батька – 1850 : «...скажи твоему папа, что, насколько мне помнится, то наш отец умер в 1850-м году, когда мы жили в доме Котардо Розетти (диригент – В.К.), а я тогда служил в конторе Шевестер» (ДАОО, ф. 154, оп. 1, спр. 22, л. 3).

⁴Маниович А. С. 177.

сім'ї. Настали скрутні часи. У 1850–1860-ті роки сім'я мешкала в будинку диригента Котардо Розетті (знаходився на вулиці Ямській, нині Новосельського). Чимало будинків першої половини XIX ст. у цьому районі не збереглися, і спроби знайти якісь конкретні відомості про адресу Едуардсів в Одесі у період дитинства і юності Бориса на основі доступних документів не дали бажаних результатів. Маємо досить скупі відомості про те, що у 1880-ті роки родина скульптора винаймала житло у будинку Когана на Софіївській, № 18, що розташовувався за тією ж адресою, що й будинок Караводіна, де пізніше квартирував Борис Вільямович¹. У 1894 році Борис Вільямович перебрався у власний будинок у Софіївському провулку (нині Ляпунова, 3) (про це йтиметься нижче). Туди перейшла жити майже уся його родина, включно з батьком (помер 4 грудня 1896 року і був похований на Старому християнському кладовищі², де, ймовірно, знаходився фамільний склеп Едуардсів).

Нижче наводиться схема, за якою простежується родовід Б.В. Едуардса.

▲ Генеалогічне древо роду Едуардсів ▲

¹Ежедневная хроника // Новорос. телеграф. 1888. 6 нояб. С. 2.

²Перше (Старе) християнське кладовище було знищене радянською владою у 1929–1934.

Якщо по лінії батька родовід Едуардсів достатньо відомий, то по жіночій лінії – лише означений. Мати Бориса – Софія Юріївна Кірякіна¹, донька чиновника, нащадка відомого українського козацько-шляхетського роду Максимовичів. Її дід у часи порто-франко переїхав на південь і купив землю на Херсонщині та будинок в Одесі. Скупі відомості щодо одеської гілки цього роду містяться в опублікованих біографічних матеріалах про племінника Едуардса, художника Михайла Федоровича Андрієнка-Нечитайла (1894–1982)². Мати останнього – Варвара Миколаївна Максимович, була кузиною Бориса Едуардса. Варвара мешкала в Херсоні. Інший представник цієї родини – рідний брат Варвари, Анатоль Миколайович Максимович, жив в Одесі. Свого часу він закінчив Одеську рисувальну школу, однак обрав військову кар'єру. Відомо про скандальний випадок, коли в офіцерському клубі цей нащадок козацької старшини у стані алкогольного сп'яніння розсік шаблею портрет російського імператора. Тоді справу «зам'яли». Скандал не завадив Анатолію Максимовичу дослужитися до звання генерала. Це лише епізод з біографії, який дійшов до нас і який певною мірою характеризує родинне середовище Бориса Едуардса.

* * *

На запитання окремих публіцистів, як у сім'ї комерсанта міг з'явитися художник, хотів би звернути увагу як на іспанську лінію Едуардсів (колекціонування живопису бабусею Камілою Феррарі), так і на українську, адже не лише кузен, Анатоль Максимович, але й племінник Бориса, Мішель Андрієнко-Нечитайло, мали схильність до мистецтва. Мішель успішно реалізував себе на цьому поприщі – в еміграції став відомим на Заході художником-авангардистом.

Батько Бориса Едуардса мав жорсткий характер і вимагав від членів родини повної покорі. Його категоричність пом'якшувала добра і терпляча мати, Софія Юріївна. Коли батько збанкрутував, Бориса віддали на підготовчі курси до повітового училища, але через несплату за навчання його не допустили до вступних іспитів. Цей важкий час він описав у мальтійському щоденнику: «Сину, потерпи трішки, ось батько отримає роботу, і все зміниться», – благала його мати.

¹С.Ю. Едуардс померла у жовтні 1887. У газеті «Новорос. телеграф» (1887, 8(20) жовт.) уміщено некролог: «Вильям Осипович Эдуардс со сыновьями и дочерью с прискорбием извещают родственников и знакомых о смерти жены и матери их Софьи Юрьевны Эдуардс. Вынос тела последует в пятницу, 9 октября, в 10 часов утра, на старое кладбище».

²Попович В. Михайло Андрієнко / Володимир Попович. Мюнхен, 1969. С. 9. Бл. 1902 Б. Едуардс навідав у Херсоні кузину і подарував малому племіннику скриньку з фарбами. Зі слів колекціонера і громадського діяча В. Поповича, який свого часу спілкувався з М. Андрієнком-Нечитайлом, мати Б.В. Едуардса походила з роду Максимовичів. Про це йдеться в листі В. Поповича на ім'я співробітника Одеського художнього музею Людмили Данішевської від 1 лютого 1997 (відправлений з французького міста Епіне-сюр-Сен).

◀ Будинок Белліно на Театральній площі в Одесі (не зберігся).

Фот. з оголошення в «Южнорусском альманахе» 1896 р.

За наполяганням батька, Борис і його брат Жорж уже в юному віці змушені були виснажливо працювати на шкідливих виробництвах: спершу в хімічній лабораторії В. Красильнікова, а згодом – слюсарями на заводі Белліно¹. Важкі умови і режим роботи, а також брутальність і розбещеність оточення змусили братів покинути роботу, що призвело до конфлікту з главою сімейства. Обох вигнали із дому². Почався період поневірянь, який тривав більше року.

Щодо самоідентифікації Едуардсів: прадід скульптора Вільям і дід Джозеф були англізованими ірландцями, підданими Британської імперії, вони воювали за її інтереси і намагалися з максимальною вигодою скористатися перевагами, які надавало їх становище. Наступне покоління Едуардсів, народжене в Одесі, – зрусифіковані британці, здебільшого православного віросповідання, громадяни Російської імперії, для яких російська й англійська мови були однаково рідними. Якщо Джозефа Вільямовича і його сина Вільяма можна назвати космополітами, то їхній паросток Борис – це вже нова генерація, інтегрована в нове суспільство і готова служити йому. В особі Бориса Вільямовича поєдналося, щонайменше, чотири етноси, але він підкреслював саме свої британські витоки – Британія тоді була світовою імперією, і це було престижно.

Вищевикладене – це все, що нині відомо про родовід Бориса Едуардса з доступних нам джерел. Зазначу, що більшість матеріалів з особової справи Едуардса, яка зберігається в ДАОО, публікується вперше. Інших відомостей про Едуардсів та про одеську гілку роду Максимовичів і Кірякіних у наведених

¹Новоросійський механічний і чавунно-ливарний завод фірми «Белліно-Фендеріх» засновано у 1857. 1873 затверджено статут Товариства механічного і чавунно-ливарного заводу «Белліно-Фендеріх в Одесі», яке представляли підприємці Адольф Белліно і двоє вюртемберзьких підданих – Еміль Гегг та Людвіг Коммерель. Станом на 1875 завод знаходився за адресою: вулиця Приморська, 33а. (Докладніше: Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1810–1920. Одесса, 1999. С. 110–112).

²Пізніше, приблизно з 1879, Жорж працюватиме в управлінні заводу «Белліно-Фендеріх».

джерелах не виявлено. Можливо, у разі публікації повних текстів вже згадуваних спогадів і щоденника Бориса Едуардса, які зберігаються у приватній колекції за кордоном, ситуація зміниться. Але там, як можна припустити, увага акцентується виключно на ірландській лінії Едуардсів. Інше джерело, яке потребує вивчення, – це особова справа Б.В. Едуардса, яка була заведена під час його навчання в Петербурзькій академії мистецтв і пізніше передана в Російський державний історичний архів¹.

* * *

У біографії Бориса Вільямовича є чимало нез'ясованих моментів, зокрема пов'язаних з датою народження і смерті. Більшість довідників датою народження скульптора вказує 15(27) травня 1860 року, хоча в деяких виданнях фігурує 1861. На обкладинці особової справи Б.В. Едуардса із фонду ДАОО датою народження вказано 1861 рік. Автор детально ознайомився з документами справи і не виявив підтвердження цього факту. Найвірогідніше, було взято до уваги повідомлення І. Антоновича, який у брошурі «Скульптура Б.В. Эдуардса, 1884–1899» написав, що скульптор народився в 1861 році. Розвіює сумніви запис самого Едуардса у його мальтійських щоденниках, фрагментарно опублікованих («Як пройшло моє життя»), де він зазначив: «15 мая 1920 года мне минуло шестьдесят»².

Найбільш достовірна дата смерті Едуардса – 12 лютого 1924 року. Однак окремі дослідники на основі повідомлень племінника Бориса Вільямовича, Михайла Андрієнка-Нечитайла, ставлять цю дату під сумнів. Михайло, який у період еміграції зустрічався з дядьком, вважав, що Едуардс помер на початку 1930-х років в Англії, де на той час жив розпорядник його майна, емігрант і відомий колекціонер Михайло Брайкевич, що певний час був кредитором скульптора. Можливо, прояснити ситуацію з цього питання міг би представник клубу «Дім Дерібаса» у Берліні Олександр Маніович, який детально ознайомився зі щоденниками Едуардса, писаними на Мальті. Він також посвячений у перебіг пошуків могили скульптора на острові³. Є й інші джерела, які заслуговують на довіру, наприклад, лист із Парижа приятеля Едуардса, Петра Нілуса, до Євгена Буковецького, в якому повідомляється про кончину скульптора. Лист датовано 29 квітня 1924 року. Ще раніше в емігрантській газеті «Руль» за 26 березня 1924 року про смерть Бориса Вільямовича написав російський емігрант, історик, викладач Мальтійського університету і друг покійного – Костянтин Воєнський (де Брезе): «...останні п'ять

¹У фонді серед особистих речей Б.В. Едуардса: фотодокументи – портрети членів імператорської родини; види інтер'єрів, фотографія ордена Почесного легіону.

²Маниович А. С. 176.

³Неодноразові звернення автора на сайт клубу «Дом Дерибаса» (www.DeribasInfo.de) залишилися без відповіді.

років Б.В. прожив біженцем на Мальті і помер передчасно від крововиливу в мозок на 63-му році життя»¹. Малярія, від якої Борис Едуардс страждав останні двадцять років, та великі фізичні навантаження (на Мальті він працював без підмайстрів) позначалися на роботі серця, що зрештою і спричинило раптову смерть.

▲ Намогильна плита Б.В. Едуардса на Мальті. Встановлена 2008. Фот. Констанції Дохотару. 2016

Самоствердження: 1874–1890-ті

Позбавлений батькової підтримки в підлітковому віці, Борис Едуардс зазнав великих життєвих труднощів, які загартували його характер. Достеменно невідомо, де він і його брат Йосип (Джозеф) майже два роки проживали після того, як їх вигнали з дому. Ймовірно, у когось із родичів по лінії матері. Шістнадцятирічний Борис спробував вступити до Одеської рисувальної школи на безплатне навчання, однак відповідь на його звернення до Франца Моранді, очільника Одеського товариства красних мистецтв (воно опікувалося школою), була негативною. Подальшу долю хлопця вирішили рекомендації родича – І. Спіранде, і прихильність скульптора та педагога Л.-Д. Іоріні. Бориса було зараховано на безоплатній основі до його групи з правом відвідувати заняття двічі на тиждень.

Луїджі-Доменік Іоріні – особистість яскрава, колоритна. Вихованець Міланської академії мистецтв, колишній гарібальдієць, людина сильного

¹Незабытые могилы. Российское зарубежье : некрологи 1917–2001 : в 6 т. / Рос. гос. б-ка ; сост. В.Н. Чуваков ; под ред. Е.В. Макаревич. Москва, 2007. Т. 6, кн. 3 : Х–Я. С. 546.

▲ Луїджі Іоріні з групою учнів скульптурного класу. 1899.
Із колекції С.З. Лущика

характеру, шляхетна і пряма в стосунках. «Чудовий Іоріні», «людина чуйна і добродушна» – так визначав свого наставника у спогадах художник Соломон Кишинівський¹. Одна з робіт митця – скульптурна алегорична група «День і Ніч» на фасаді Старої біржі. Іоріні відігравав помітну роль у мистецькому житті міста та його італійської громади. Користувався підтримкою відомих купців і підприємців – вихідців із Сицилії братів Анатра. Іоріні, що так і не створив власної сім'ї, проживав в одній із кімнат флігеля, який примикав до школи (не зберігся). Учнями опікувався по-батьківськи, і вони шанували свого наставника. Розмовляв ламаною російською мовою. Знайомство з Едуардсом згодом переросло в міцну дружбу, яка не переривалася до кончини педагога.

Впродовж чотирьох років навчання Одеське товариство красних мистецтв (ОТКМ) неодноразово відзначало Едуардса: за малюнки статуй (ІІІ премія, велика бронзова медаль, 1877); за рисунок і ліплення (ІІ премія, мала срібна медаль, 1878); за скульптури (ІІ премія, мала срібна медаль, 1879). Ґрунтовна професійна підготовка дозволила Едуардсу в 1881 році вступити до Петербурзької академії

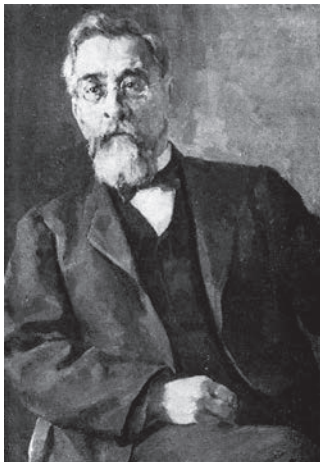
¹«Иорини был высокий старик крупного сложения, с густыми усами под огромным орлиным носом и короткой с проседью бородою, из-под его бровей сверкали зоркие глаза... Все, кто только с ним ни сталкивался, все, кто только с ним ни встречался, все приходило от него в восторг и в восхищение, видя в нем того, кто сохранял в себе чудеснейший дар природы – горячее любвеобильное и отзывчивое сердце...» (Кишиневский С.Я. Мои воспоминания. Одесса, 2019. С. 22–23).

мистецтв. Його ім'я є у списках академії, яку, однак, він так і не закінчив через слабке здоров'я. Була й інша обставина: академія не могла дати йому більше, ніж школа Іоріні – у вищій школі Едуардс був серед лідерів.

Наприкінці 1882 року він повернувся до Одеси, де став активно займатися скульптурою. Впродовж 1880-х років кілька разів відвідав Москву й Петербург – найбільші тоді культурні центри Східної Європи, що пояснювалось його професійними інтересами.

Початок професійної творчої діяльності Бориса Едуардса припадає на 1884 рік. Так вважав І. Антонович, автор відомого нарису про скульптора, який з ним близько спілкувався¹. У цей час Едуардса полонила естетика передвижників, які велике значення надавали психологізму образу. Що ж до формально-стилістичних ознак, то вже у ранніх роботах йому вдалося уникнути сухої академічності, органічно поєднавши за-
сади класицизму і реалізму. У той період було створено більшість відомих робіт першого етапу творчості майстра: портрети професора Никодима Кондакова, архітектора Льюїса, піаністки Єсипової (усі теракота) та ін.

▲ Д.К. Крайнев.
Портрет Никодима
Кондакова. 1917

Никодим Кондаков – ще одна особистість, яка відіграла помітну роль у становленні скульптора. Відомий історик мистецтва, візантолог і дослідник староруського мистецтва, протягом 1870–1888 років викладав у Новоросійському університеті. Був людиною консервативних поглядів. У період революції 1905–1907 років брав активну участь у чорносотенно-монархічному русі. Н. Кондаков не переривав зв'язків з Одесою і після того, як переїхав до Петербурга. За його наполяганням при Одеській рисувальній школі було створено художньо-промислове училище, де Едуардс викладав ліплення та гончарну справу.

Перша персональна виставка скульптора відбулася у 1885 році в Малому залі Старої біржі, там, де дванадцять років тому перед «Христом у пустелі» І. Крамського Едуардс дав собі слово стати художником. Експозиція включала роботи з гіпсу й теракоти. В історію вона увійшла як перша скульптурна імпреза в «Другій Пальмірі». На ній були представлені «Пестунка», «Несподівані вісті» (своєрідна ремінісценція на твір «Невтішне горе» (1884) його улюбленого І. Крамського). У той час Едуардс цікавився творчістю Т.Г. Шевченка

▲ Преміальна медаль
ОТКМ (D 68 мм),
якою нагороджували
найуспішніших
учнів ОРШ. Зібрання
О. Дмитренка
(раніше із зібрання
С.З. Лущика)

¹Антонович И. Скульптура Б.В. Эдуардса, 1884–1899 : [про перші виставки Едуардса]. Одесса, 1899.

і створив скульптуру «Катерина» (1885)¹. Успіх молодого «художника-скульптора» (так він себе визначав) привертав до нього усе більшу увагу громадськості.

Імовірно, саме тоді Борис Едуардс познайомився з майбутньою дружиною, актрисою Тетяною Дмитрівною Ухтомською (артистичне псевдо – Лентковська), представницею давнього князівського роду Рюриковичів. Ухтомська успішно гастролювала у провінційних театрах Росії (про її казанський бенефіс було повідомлення в «Одесском листке» від 27.01.1885). Тетяна Дмитрівна, на мою думку, могла бути прообразом для скульптурного зображення Катерини.

За мотивами творів поета-народника І.С. Нікітіна Едуардс створив скульптурну композицію «Життя невеселе». Це одна з кращих робіт раннього періоду його творчості. Нині її можна бачити в експозиції Миколаївського державного художнього музею ім. В.В. Верещагіна. Паралелі, що напрошуються в контексті російського мистецтва тієї пори, не є свідченням епігонства молодого скульптора. Навпаки, вони є доказом того, що Едуардс пройнявся ідеями демократично налаштованої частини суспільства і у своїй творчості оригінально відобразив передові художні тенденції в Росії.

▲ Вид на Стару біржу. Ліворуч будинок Раллі, де також відбувалися художні виставки

Друга персональна виставка відбулась у приміщенні Англійського клубу в квітні 1887 року. Вона закріпила успіх першої (ймовірно, Едуардс був членом цього клубу, відомого

своїм суворо регламентованим статутом). Борис Едуардс заявляє про себе як про скульптора-психолога. Крім згаданого вище твору, критики виділяли й іншу роботу, створену в дусі передвижництва, – «Несподівані вісті».

У той період Едуардс створив і такі роботи, як «Дозвольте пересвідчитись» (ескіз), «Цікаво» (ескіз), два бюсти Луї Пастера (мармур, бронза), бюст Калерії Христофорівни Рубінштейн – матері відомих російських музикантів Антона і Миколи Рубінштейнів, яка була тісно пов'язана з Одесою.

У 1886 році в Очакові було встановлено надгробний пам'ятник Руфіну Судковському, чиє ім'я тісно пов'язане з Одесою. За ескізом удови відомого мариніста, художниці Олени Самокиш-Судковської, Едуардс відлив у Петербурзі погруддя художника. Це перша відома нам бронзова робота скульптора.

¹Це типово для того періоду творчості скульптора побутово-психологічне вирішення сцени: зажурена Катерина сидить з відерцем під криницею (згадаймо «Альонушку» В. Васнецова). З виставки скульптуру придбав «любитель-провінціал», міський архітектор Тифліса О.П. Шимкевич (місцезнаходження роботи невідоме).

***

Едуардс зарекомендував себе як перспективний скульптор. Улітку того ж 1887 року він вирушив до Парижа – тодішньої мистецької Мекки. Одесит прагнув встигнути охопити якомога більше: навчався в академії Рудольфа Жуліана¹, відвідував студії іменитого скульптора Антоніна Мерсьє і уславленого російського різьбяр Марка Антокольського. Антокольський, кавалер ордена Почесного легіону, вже десятий рік жив у Парижі. У нього брали уроки вихідці з Росії, зокрема Ілля Гінцбург, з яким Едуардс був особисто знайомий, можливо, ще з академії.

Широку відомість Едуардсу приніс створений у Парижі натурний мармуровий бюст бактеріолога Луї Пастера. Твір був схвально прийнятий. Ця робота була виконана за три роки до того, як Пастеру присвоїли звання почесного члена Петербурзької академії наук. Згодом скульптору замовили бюст ученого в бронзі для Одеської бактеріологічної станції (розташована на вулиці, яка нині носить його ім'я)².

У своїх вчинках Борис Едуардс логічний і послідовний, має чітку програму дій. Щоб освоїти технологію бронзового лиття, у 1889–1890-ті роки він працював робітником під чужим іменем на заводі Ф. Барбедьєна³ у Парижі та формівником на кількох фабриках в Італії (Мілан, Флоренція, Пістоя). Приклади, коли скульптор брав на себе функції формівника і ливарника і тим самим спрощував та прискорював процес виготовлення форм, а головне, здешевлював вартість, достатньо відомі. Таким шляхом пішов свого часу Ж.-А. Гудон⁴.

Щоб отримати посвідчення, яке б давало право викладати в середніх навчальних закладах, Едуардс брав участь в академічних виставках. У 1888 році на весняній виставці в Петербурзькій академії мистецтв відбувся дебют одесита. Він представив скульптуру «Несподівані вісті», бюсти Луї Пастера і Калерії Рубінштейн і удостоївся звання «класного художника III ступеня».

---

¹Знаменита академія Жуліана – це справжній інтернаціонал: у ній навчалися представники різних країн Європи і навіть Америки. За десять років до приїзду Едуардса у Париж поріг цього закладу вперше переступила дівчина-легенда Марія Башкірцева, дворянка з Полтавщини (1858–1884). Згодом Едуардс без особливого успіху брав участь у конкурсі на створення скульптур для склепу Башкірцевої на кладовищі Пассі.

²У 1941–1944 рр. під час німецько-румунської окупації бюст Луї Пастера зник.

³Твори самого Фердинанда Барбедьєна (1810–1892) або зразки відливок його заводу Едуардс міг бачити в Ермітажі, зокрема бюст Вольтера за моделлю Гудона, а також у приватних колекціях в Одесі. Для тиражування зменшених копій використовувався верстат інженера-винахідника Ашіля Колли (1795–1859).

⁴Жан-Антуан Гудон (1741–1828) – французький скульптор, видатний майстер портрета епохи Просвітництва і Французької революції; працював у стилі класицизму. Серед дитячих зображень митця також скульптурні портрети Луїзи Броньяр та власної доньки Сабіни.

▲ Вулиця Софіївська. Вид на Софіївський провулок (нині провулок Ляпунова) з будинками Когана, Л. Караводіна і О. Швендера. Сучасний вигляд. Фото автора

Одеські адреси Бориса Едуардса

До маловивчених питань, пов'язаних з особою Б.В. Едуардса, слід віднести і місця його проживання у різні періоди його життя. Маємо щодо цього досить скупи відомості. У цьому розділі ми обмежимося 1890–1895 роками, тобто періодом ранньої активної участі Едуардса в ТПРХ. Цей екскурс в історію, сподіваюсь, висвітлить деякі моменти краєзнавчого та мистецтвознавчого характеру.

Свій власний будинок скульптор звів у 1893 році¹ в Софіївському провулку (він же Новий, Малий, Караводіна, Скульптурний, Бібліотечний, нині Ляпунова). До цього Борис Вільямович мешкав у будинку № 18 на вулиці Софіївській. Таку адресу (іноді з уточненням – «будинок Караводіна»²) він вказував під час підготовки до участі у перших чотирьох виставках ТПРХ³. Це дає підстави вважати, що за згаданою адресою Едуардс оселився вже у 1890 році.

---

¹Пилявский В.А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие : справочник / сост. В.А. Пилявский. Одесса, 2010.

²Прізвище домовласника Леоніда Караводіна у більшості довідників Одеси другої половини XIX ст. значиться як Кароводін.

³Каталог первой периодической выставки картин, рисунков, акварели, скульптуры. Одесса, [1890]. 4 с.;

– Каталог второй периодической выставки южнорусских художников в Одессе. [Одесса, 1891]. 7 с.

– Каталог III-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. Одесса, 1892. 8 с.

– Каталог IV-й периодической выставки южнорусских художников в г. Одессе. [Одесса, 1893]. 8 с.

– Каталог V-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. [Одесса, 1894]. 8 с.

– Иллюстрированный каталог пятой выставки южнорусских художников в Одессе. Одесса : изд. Е.И. Буковецкого, 1894. 8 с.

– Каталог VI-й периодической выставки южнорусских художников в Одессе. [Одесса, 1895]. 8 с.

– Каталог седьмой периодической выставки южнорусских художников в Одессе. [Одесса, 1896]. 8 с.

Каталоги вказують одну і ту саму адресу впродовж кількох років поспіль. Це дає підстави вважати, що вже у 1890 Едуардс проживав на вулиці Софіївській, 18.

П'ята виставка товариства відкрилася 1 жовтня 1894 року. На той час Борис Едуардс вже перебрався у власний будинок, про що свідчать дані, наведені в каталогах наступних періодичних виставок ТПРХ і Товариства пересувних художніх виставок¹. Зазначу, що «Адрес-календарь одесского градоначальства» на 1894 рік повідомляє, що «классный художник Борис Вильямович Эдуардс» проживає по вулиці Софіївській, 18. Едуардс завершив будівництво свого будинку десь наприкінці 1893, але на планах міста (наприклад, М.М. Дитеріхса 1894 року) цього будинку ще немає, але слід враховувати, що такі плани, як і довідкові видання, готувалися заздалегідь. Вони не завжди враховували поточну забудову міста, а деякі були просто копіями попередніх, як, наприклад, план Одеси К. Висковського, який з 1875 року майже без змін перевидавався щонайменше 17 разів (станом на 1910 р.). Лише починаючи з шостої виставки ТПРХ (1895) Борис Едуардс почав вказувати нову адресу: Софіївський провулок, власний будинок. На той час провулок був тупиковим, тут розвертався трамвай № 2, маршрут якого пролягав по вулиці Софіївській. З боку вулиці Херсонської (нині Пастера) його перекривала міська лікарня № 2². Вона знаходилася приблизно там, де на більш ранніх планах міста позначено дачу архітектора Торрічеллі. Зведені цим зодчим у 1835 році будинки на вулиці Пастера, у кварталі між вулицею Ольгіївською і названим провулком, збереглися дотепер³. На прохання мешканців провулку лікарню знесли у 1904–1905 роках, що, між іншим, дозволило побудувати на цьому місці публічну бібліотеку (нині Одеська національна наукова бібліотека; зведена у 1906 році архітектором Федором Нештурхом).

Але повернімося до питання, де саме знаходився будинок, у якому квартирував Едуардс до того, як завершив будівництво власного. Зазначимо, що наприкінці XIX століття нумерація будинків по вулиці Софіївській розпочиналася не від початку Наришкінського спуску (нині Маринеска), а від Пересипу. У путівниках К. Висковського за 1875 та 1884 роки у кварталі між вулицями Ольгіївською і Кінною будинки не позначено. Ця ділянка, що належала інженеру дворянського походження Олександр Швендеру⁴, найвірогідніше, була незабудованою. На 1884 рік вона фігурує як квартал № VI третьої поліцейської дільниці. У 1880-ті роки за проектом архітектора Демосфена Мазірова (племінник мариніста Івана Айвазовського, який також мав власний будинок на цій вулиці – під № 21) Швендер побудував доходний будинок у неоренесансному стилі. Судячи по нумерації, представлений в адресно-довідкових книгах за 1897–1898 роки, це будинок під № 18а, що на розі вулиці Софіївської та однойменного провулку.

¹Адресная и справочная книга г. Одессы / сост. Л.М. Лукашевский. Одесса, 1901. С. 39 (II паг.).

²Див.: Майстровой Я. История Одессы в названиях улиц : топоним. справ. Одесса, 2012. С. 356.

³Будинок по вул. Пастера, 11 (пров. Ляпунова, 16) збудовано 1835. В.А. Пилявський вважає його творінням Г. Торрічеллі для Льва Потоцького, натомість В.І. Тимофеєнко приписує авторство архітектору Ф. Боффо. Див. також: Тимофеєнко В.И. Здания Одессы и их зодчие / В.И. Тимофеенко. Одесса, 2008.

⁴Путеводитель по городу Одессе с подробным планом / сост. К. Висковский. Одесса, 1884. С. 52, 53 (II паг.).